

Sektor handlu w Krakowie i dystrykcie krakowskim w okresie okupacji niemieckiej (zarys problematyki)

1. Wstęp

Problematyka rozwoju handlu w Krakowie i dystrykcie (okręgu) krakowskim w okresie okupacji hitlerowskiej nie była przedmiotem pogłębionych analiz naukowych¹. Stan badań i istniejące w tym zakresie potrzeby były impulsem do zajęcia się zaznaczoną w tytule szkicu problematyką.

Celem artykułu jest próba oceny funkcjonowania sektora handlu² w Krakowie i dystrykcie krakowskim w latach 1939-1945. Zakres merytoryczny analizy został zdeterminowany dostępnością danych empirycznych³.

Generalne Gubernatorstwo, jako jednostkę administracyjną na okupowanych ziemiach polskich, utworzono rozporządzeniem Adolfa Hitlera z 12 października 1939 roku. Jednostka ta nie stanowiła odrębnego bytu państwowego, i nie została także włączona w granice Rzeszy⁴. Stolicą GG został Kraków, co spowodowało, że stał się siedzibą wielu instytucji centralnych dla tego nowego tworu politycznego. Cel dla którego zostało utworzone GG Hans Frank jego generalny gubernator ujął następująco: „15 września 1939 r. otrzymałem zadanie aby objąć zarząd zdobytych obszarów na wschodzie ze specjalnym rozkazem bezwzględne ograbienia tego obszaru jako terenu wojennego i zdobywczego. Miałem uczynić z jego gospodarczej, kulturalnej i politycznej budowy kupę gruzów” [Piotrowski 1956, s. 402-403]. Absolutne rządy połączone z systematycznym pozbawianiem praw miejscowej ludności stworzyły dobre warunki do rozkwitu korupcji i bogacenia się ściągających tu niemieckich urzędników. Dlatego GG zyskało miano „Gangster-Gau”[Löw,

¹ Tematyka ta w odniesieniu do Krakowa została zasygnalizowana przez Tadeusza Filipiego, [Filippi 1949-1957, s. 127-137, Wacława Skrzywana, [Skrzywan 1946]. Problematykę handlu w okupowanym Krakowie zarysował Andrzej Chwalba [Chwalba 2002].

² Analizą ilościową objęty zostanie głównie handel stacjonarny, w niewielkim stopniu zostanie przybliżony handel nielegalny.

³ Wydawane przez władze niemieckie zarządzenia o uproszczeniu administracji zwalniały instytucje publiczne, a także przedsiębiorstwa prywatne od obowiązku sporządzania wielu sprawozdań i zestawień statystycznych. Istniejące materiały statystyczne z okresu okupacji są w wielu przypadkach fragmentaryczne i muszą być traktowane z należytą ostrożnością [Łuczak 1979, s. 6-8.] Dostępne dane statystyczne nie pozwalają na dynamiczne przedstawienie analizowanej problematyki, lecz jedynie na pokazanie skali badanych zjawisk.

⁴ Po włączeniu okręgu lwowskiego powierzchnia GG wzrosła do 142 tys. km² z 16,8 mln mieszkańców. Według Hansa Franka było to 18,4 mln mieszkańców [Pospieszalski 1958, s. 20-21]. Według A. Gawryszewskiego obszar GG po włączeniu dystryktu galicyjskiego wynosił 145180 km² [Gawryszewski 2005, s. 38].

M. Roth 2014, s. 27]. Władze okupacyjne przejęły mienie państwowe, część mienia komunalnego oraz prywatnego. Skonfiskowanym majątkiem zarządzali tzw. powiernicy, mianowani przez Urząd Powierniczy. W Krakowie powiernicy przejęli do 23 IX 1940 r. około 700 przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i usługowych [Chwalba 202, s. 375-376]. Poprzez ustanowienie zarządów komisarycznych władze okupacyjne zapewniły sobie wpływ na funkcjonowanie przedsiębiorstw należących do ludności żydowskiej. Metody bezpośredniego rabunku były stosowane szeroko, ale niekiedy zdarzały się przypadki stosowania przez okupanta częściowej odpłatności za zabrane towary i świadczone usługi. Dotyczyło to m.in. zaopatrzenia armii niemieckiej w artykuły żywnościowe i inne dobra [Skalniak 1976, s. 10-11]. GG podzielono początkowo na cztery jednostki administracyjne zwane dystryktami: krakowski, lubelski, radomski i warszawski, z których każdy zawierał po 10 powiatów. Po ataku na ZSRR, w sierpniu 1941 r. przyłączono kolejny dystrykt Galicja (lwowski). Dystrykty dzieliły się na starostwa powiatowe, a te z kolei na gminy.

Dystrykt krakowski obejmował początkowo około 26510 km². W jego skład weszły części dwóch przedwojennych województw – krakowskiego i lwowskiego. Ogółem do lata 1941 r. w dystrykcie funkcjonowało dziewięć starostw: dębickie, jarosławskie, jasielskie, krakowskie, miechowskie, nowotarskie, nowosądeckie, rzeszowskie i tarnowskie oraz dwa miasta wydzielone: Kraków i Deutsch Przemyśl [Rączy 2014, s. 22]. Po ataku III Rzeszy na ZSRR dokonano modyfikacji wschodniej granicy dystryktu krakowskiego, którego obszar został poszerzony o 3410 km². Zmianie uległ też status Przemyśla, który pozostawał pod zarządem Wehrmachtu a następnie przeszedł pod władzę administracji cywilnej. 7 sierpnia Przemyśl z częścią byłego powiatu dobromilskiego został włączony do dystryktu krakowskiego. Z dniem 1 listopada 1941 r. połączono oficjalnie Deutsch Przemyśl z prawobrzeżną częścią miasta, która uprzednio znajdowała się pod okupacją radziecką. W ramach zmian administracyjnych w listopadzie 1941 r. utworzono także starostwo krośnieńskie z 10 gmin wyłączonych ze starostwa jasielskiego oraz 10 z okupacyjnego powiatu sanockiego. W 1941 r. powierzchnia dystryktu krakowskiego wynosiła 29921 km². Poziom urbanizacji w dystrykcie krakowskim był stosunkowo niewielki. W 1943 r. tylko Kraków liczył nieco powyżej 300 tys. mieszkańców, natomiast Tarnów liczył 57,3 tys. Przemyśl 41,5 tys. Rzeszów 39 tys., Nowy Sącz 34 tys., Jarosław 20 tys. [Rączy 2014, s. 23-25].

2. Instytucje gospodarcze w Krakowie i dystrykcie krakowskim

Administracyjnymi władzami gospodarczymi na szczeblu GG były: Główny Wydział

Gospodarki, Główny Wydział Wyżywienia i Rolnictwa oraz Główny Wydział Lasów. Główny Wydział Gospodarki miał siedem oddziałów: powierniczy, administracyjny, przemysłowy, górniczy, handlowy i rzemieślniczy, bankowy, dewizowy i handlu zagranicznego oraz komunikacji [Kłosiński 1947, s. 36]. Na szczeblu dystryktu były wydziały gospodarcze, natomiast przy starostach powiatowych funkcjonowały urzędy gospodarcze.

W okresie okupacji w Krakowie pojawiły się różne nowe instytucje finansowe. Jednymi z pierwszych były kasy kredytowe. Organizację tych instytucji określiły obwieszczenia o ich utworzeniu w GG z 26 października i 8 listopada 1939 r. Siedziba zarządu głównego kas kredytowych przeniesiona została z Łodzi do Krakowa. Początkowo na terenie dystryktu krakowskiego powołano kasy w Krakowie i Tarnowie, nieco później w Nowym Sączu i Rzeszowie, następnie w Jaśle. Główną funkcją kas było emitowanie obiegowych znaków pieniężnych. Ponadto przyjmowały one środki pieniężne w obrocie przekazowym i w formie wkładów oszczędnościowych. Kasy gromadziły również walory dewizowe i kruszce pochodzące z konfiskat i grabieży skarbców bankowych [Skalniak 1966, s. 52]. Nad organizacją bankowości w GG miał czuwać powołany Urząd Nadzoru Bankowego⁵. Z jego kompetencji wyłączony został jedynie utworzony w grudniu 1939 r. Bank Emisyjny w Polsce. W Krakowie otwarte zostały filie banków niemieckich. Były to m.in: Commerzbank AG Filia w Krakowie [Loose 2007, s 294-295], Creditanstalt Bankverein Filia w Krakowie⁶; Kommerzialbank A.G. w Krakowie, Bank der Deutschen Arbeit, oraz Verkehrsbank Ost GmbH. Banki te były nastawione, ze względu na dalsze istnienie niektórych polskich instytucji finansowych, funkcjonujących pod nadzorem niemieckim, na operacje średniego lub dużego zasięgu, ograniczając do minimum współpracę z firmami żydowskimi lub Żydami jako indywidualnymi klientami⁷. 15 grudnia 1939 r. Hans Frank wydał rozporządzenie o Banku Emisyjnym w Polsce. Na jego czele stanął jako prezes – prof. Feliks Młynarski⁸. Oddziały terenowe powstały we wszystkich większych miastach GG. Początkowo funkcjonowało, oprócz oddziału głównego w Krakowie, 12 oddziałów

⁵ Jego podstawy prawne oraz zakres działalności określały rozporządzenia generalnego gubernatora z 1 grudnia 1939 r., 8 kwietnia 1940 r. oraz z 22 kwietnia 1942 r.

⁶ Creditanstalt-Bankverein prowadził działalność od kwietnia 1940 r.

⁷ I. Loose, *Aspekty ekonomiczno-prawne niemieckiej polityki okupacyjnej i rola banków oraz innych firm niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945*, [w:] *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939-1950*, pod red. Jana Grabowskiego i Dariusza Libionki, Warszawa 2014, s. 39.

⁸ Przesłanki powołania Feliksa Młynarskiego na stanowisko prezesa Banku Emisyjnego obszernie przedstawił Tomasz Głowiński [Głowiński 2012, s. 533].

Banku⁹. Bank podlegał bezpośrednio generalnemu gubernatorowi. Ponadto w Krakowie i dystrykcie działało wiele innych instytucji finansowych, zarówno polskich jak i niemieckich [ANKr. IPHKr II 91]. Zdecydowano się również na uruchomienie kilku przedwojennych polskich banków, m.in. Banku Gospodarstwa Krajowego, Państwowego Banku Rolnego¹⁰ oraz Banku Akceptacyjnego¹¹.

Przedwojennymi instytucjami gospodarczymi, które działały w początkowym okresie okupacji w GG były izby przemysłowo-handlowe. W dystrykcie krakowskim izba przeprowadziła na początku okupacji spis wszystkich przedsiębiorstw funkcjonujących w okręgu jej działania [ANKr. IPHKr II 4]. Zarząd izby występował do krakowskich instytucji finansowych w sprawie wsparcia działań związanych z uruchomieniem przedsiębiorstw w nowej sytuacji gospodarczej [ANKr. IPHKr II 2]. W pierwszych miesiącach okupacji do izby zgłaszali się kandydaci zainteresowani objęciem w zarząd opuszczonych przedsiębiorstw, prowadzeniem firmy „na własny rachunek” lub do pełnienia stanowiska powiernika jak też osoby bezrobotne zainteresowane podjęciem pracy w handlu lub przemyśle¹². Izba podejmowała różne działania mające na celu ożywienie życia gospodarczego, przerwane wybuchem wojny. Do wiosny 1941 r. próbowała wpływać na poprawę położenia prywatnego handlu memoriałami do władz [Battaglia, 1950, s. 182]. Już 9 września 1939 r. przygotowała projekt organizacji Centrali Spółdzielczej w Krakowie dla zaopatrzenia ludności miasta i regionu w produkty spożywcze i inne artykuły gospodarstwa domowego. Organizacja ta miała powstać z połączenia dwóch istniejących już związków konsumpcyjnych, a mianowicie Katolickiego Bloku Spółdzielczego w Krakowie oraz Związku Handlowego Spółdzielni, Składowic i Sklepów Kółek Rolniczych - Oddział w Krakowie. Katolicki Blok Spółdzielczy posiadał duży skład towarów. Podobnie Związek Handlowy dysponował składem w Krakowie, lecz był on w związku z nieobecnością organu zarządzającego zamknięty i groziło mu przymusowe otwarcie. W związku z zaistniałą sytuacją izba proponowała aby obydwa składy funkcjonowały pod kierownictwem Katolickiego Bloku Spółdzielczego [ANKr., IPHKr II 7]. W marcu 1941 r. utworzona została Izba dla Gospodarki Ogólnej w Generalnym Gubernatorstwie, której celem była reorganizacja samorządu w zakresie

⁹ W dystrykcie krakowskim mieściły się one w Jaśle, Nowym Sączu, Rzeszowie, Tarnowie [Skalniak 1966, s. 78].

¹⁰ Oddział Państwowego Banku Rolnego uruchomiony został w Krakowie 9 września 1939 r. [Kłusek, 2013, s. 117].

¹¹ Problematyka funkcjonowania sektora finansowego w Krakowie i dystrykcie krakowskim w okresie okupacji wymaga odrębnego opracowania.

¹² W wielu przypadkach dołączali różne referencje lub też informowali o posiadanym kapitale i doświadczeniu zawodowym. [ANKr., IPHKr II 7].

gospodarki przemysłowej, rolnej i leśnej oraz stworzenie nowego samorządu pracy. W ramach tej reorganizacji izby przemysłowo-handlowe w GG zostały zamienione na izby dystryktowe tzw. Hauptgruppen Gewerbliche Wirtschaft und Verkehr in der Distriktkammer für die Gesamtwirtschaft [Battaglia 1950, s. 182]. Przynależność przedsiębiorstw do tej instytucji gospodarczej była obowiązkowa, i były one ściśle podporządkowane nowej organizacji. Instytucja ta poza prowadzeniem szczegółowej ewidencji całego przemysłu i handlu była tylko „przedłużonym ramieniem administracji państwowej”. Wraz z likwidacją w dystrykcie krakowskim Izby Przemysłowo-Handlowej znikły lub zostały wchłonięte przez nową organizację wszystkie pozostałe z czasów przedwojennych organizacje, m.in. Krakowska Kongregacja Kupiecka.

3. Handel oficjalny w Krakowie i dystrykcie krakowskim

Przed wybuchem II wojny światowej na terenie późniejszego dystryktu krakowskiego funkcjonowało około 33 tys. przedsiębiorstw handlowych, w tym 1,8 tys. to firmy duże oraz zajmujące się handlem zewnętrznym. Zaś 31,2 tys. stanowiły przedsiębiorstwa handlu detalicznego [ANKr., IPHKr. 99]. Z tych 33 tys. firm w rękach żydowskich było około 60%. Natomiast prawie 90% stanowiły firmy małe. Z 1,8 tys. dużych firm handlowych prawie 600 stanowiły przedsiębiorstwa zajmujące się handlem artykułami spożywczymi, 450 zaś zajmowało się handlem tekstyliami. Wśród placówek handlu detalicznego 19400 stanowiły sklepy branży spożywczej, 6 tys. branży odzieżowej i skórzaney, 1 tys. specjalizowało się w handlu artykułami metalowymi i sprzętem elektrotechnicznym, 800 prowadziło handel węglem, 600 zajmowało się handlem artykułami papierniczymi, 500 specjalizowało się w handlu kosmetykami, artykułami chemicznymi i optycznymi. W kwietniu 1944 r. w dystrykcie krakowskim było 10496 firm handlowych, z tego 691 dużych przedsiębiorstw prowadzących handel hurtowy. Wśród dużych firm handlowych 95 zajmowało się handlem artykułami spożywczymi. Z pozostałych branż handlu 358 wielkich firm handlowych¹³ znajdowało się w Krakowie [ANKr., IPHKr. 99]. Jak zauważa Roger Battaglia w okresie okupacji nastąpił w dystrykcie krakowskim, a zwłaszcza w Krakowie rozwój handlu hurtowego, przed wojną niezbyt mocno rozwiniętego. Sprzyjał temu fakt, że Kraków był stolicą GG [Battaglia 1950, s. 157]. Z czasem dużą i rosnącą rolę zaczął odgrywać hurt nielegalny, uprawiany przez Polaków, często przy pomocy Niemców. Zresztą w handlu

¹³ Tadeusz Filippi podaje, że w okresie okupacji w Krakowie funkcjonowało w handlu hurtowym 370 firm zatrudniających 3,5 tys. pracowników, w handlu detalicznym około 3 tys. firm w których pracowało 11 tys. osób [Filippi 1949-1957, s. 135].

hurtowym zarówno legalnym jak i nielegalnym łapownictwo i nadużycia były największe, a powodem była reglamentacja towarów. Pewną nowość stanowili osiedleni w latach 1940, 1941 przez administrację niemiecką tzw. kupcy hamburscy, którzy przejęli zaopatrywanie ludności wiejskiej w różne artykuły, częściowo przez sprzedaż spółdzielniom i pojedynczym kupcom, jak też bezpośrednio konsumentom. Utworzyli oni własną centralę zaopatrzenia, która wykazywała wielkie obroty [Battaglia 1950, s. 158]. Ponadto zakup produktów rolnych i zaopatrzenie rolnictwa w nawozy sztuczne, nasiona itp. zaczęły koncentrować się stopniowo w państwowej centrali rolniczej, która w kontaktach z bezpośrednimi konsumentami posługiwała się spółdzielniami rolniczymi, względnie pojedynczymi kupcami. Również i w tej dziedzinie handel nielegalny stanowił, pomimo dużego ryzyka źródło zaopatrzenia dla części społeczeństwa.

Władze niemieckie wprowadziły w GG karty żywnościowe w celu reglamentowania przydziałów żywności. Otrzymało je 6-7 mln osób. Mieszkańcy wsi tzw. „Selbstversorger” nie otrzymali takich kart [Skalniak 1979, s. 9]. Dzienna wartość kaloryczna wyżywienia w Krakowie wynosiła w 1940 r. 617 kalorii dla osoby zatrudnionej w zakładzie państwowym, 580 kalorii dla osoby zatrudnionej w zakładzie prywatnym lub niepracującej. Nieco wyższa była ta wartość w Warszawie¹⁴. Natomiast dla ludności żydowskiej dzienna racja żywności wynosiła od 200-300 kalorii. W październiku 1943 r. miała miejsce reform aprowizacyjna, która nieco poprawiła sytuację żywnościową, niemniej jednak nadal przydziały były poniżej minimum biologicznego. Władzom nie udawało się jednak zapewnić nawet tak małych racji żywnościowych [Schwaneberg, 2009, s. 139]. Zrozumiałą jest więc sprawą, że przy takich przydziałach ludność Krakowa chcąc się utrzymać przy życiu zmuszona była nabywać towary w handlu nielegalnym.

Według spisu z 15 października 1941 r. w sektorze handel i komunikacja w dystrykcie krakowskim funkcjonowało 28969 zakładów zatrudniających prawie 101 tys. osób. W samym Krakowie działało 5877 zakładów zatrudniających 37,5 tys. osób (por. tabela 1) [Spis 1967, s. 37].

Tabela 1

Liczba przedsiębiorstw i zatrudnionych w handlu i komunikacji w dystrykcie krakowskim w czasie okupacji hitlerowskiej. Stan na 15 października 1941 r.

Powiat	Liczba przedsiębiorstw	Liczba zatrudnionych
--------	------------------------	----------------------

¹⁴ Dzienna wartość kaloryczna przydziałów żywności dla konsumenta niemieckiego wynosiła w latach 1939-1943 średnio 2016 kalorii [Skalniak, 1979, s. 10].

Kraków - miasto	5877	37491
Tarnów	2941	10322
Nowy Sącz	2287	8915
Rzeszów	1881	6292
Dębica	1872	6039
Kraków - powiat	3003	5370
Jarosław	2028	5028
Jasło	1783	4861
Miechów	2407	4469
Nowy Targ	1450	3914
Sanok	1062	3013
Przemyśl	911	2791
Krosno	1467	2722
Razem	28969	100849

Źródło: [Spis 1969, s. 37-38]

Najwięcej firm oraz zatrudnionych w handlu i komunikacji znajdowało się w Krakowie. W powiecie tarnowskim liczba przedsiębiorstw tej kategorii była o połowę mniejsza w stosunku do stolicy GG. Najmniej firm działało w powiecie przemyskim.

Pod koniec 1943 roku wyraźnemu zmniejszeniu uległa liczba przedsiębiorstw handlowych (por. tabela 2)

Tabela 2

Liczba przedsiębiorstw i zatrudnionych w handlu detalicznym w Krakowie i dystrykcie krakowskim w czasie okupacji hitlerowskiej. Stan na 31.12.1943 r.

Powiat	Liczba przedsiębiorstw	Liczba zatrudnionych
Kraków - miasto	2375	7397
Miechów	973	2536
Kraków - powiat	964	2418
Nowy Sącz	768	2273
Tarnów	738	2087
Jasło	684	1888
Jarosław	581	1663
Rzeszów	527	1429
Dębica	660	1033
Krosno	385	1027
Nowy Targ	233	810
Sanok	206	604
Przemyśl	256	598
Razem	9550	25763

Źródło: [ANKr., IPHKr II 97]

Zasadnicze zmiany własnościowe w handlu krakowskim dokonały się w pierwszych dwóch latach okupacji. Izba Przemysłowo-Handlowa notowała w Krakowie w 1939 r. prawie 5,6 tys. przedsiębiorstw handlowych [Skrzywan 1946, s. 131]. W kolejnych latach nastąpił spadek liczby firm handlowych do 3,2 tys. w 1941 r. [Jastrzębowski 1946, s. 314]. W

ostatnie fazy okupacji liczba ta spadała do 2,6 tys. [Jastrzębowski 1946, s. 314]. Jeżeli chodzi o strukturę własnościową to w 1941 r. dominowały firmy zarządzane przez właścicieli polskich (88%), następnie przez powierników (7%) i właścicieli niemieckich (5%). W strukturze branżowej przeważały przedsiębiorstwa z branży spożywczej (60%), oraz odzieżowe i obuwnicze (13%). Najmniej było firm prowadzących obrót urządzeniami domowymi (ok. 2%). Zdecydowana przewaga firm polskich widoczna była we wszystkich branżach handlowych (por. tabela 3).

Tabela 3

Przedsiębiorstwa handlu detalicznego w Krakowie w końcu 1941 r.

Branża handlowa	Zarządzane przez właścicieli		Powiernicze (głównie żydowskie)	Razem
	niemieckich	polskich		
Artykuły spożywcze	69	1829	31	1929
Odzieżowe i obuwie	25	340	59	424
Żelazne i metalowe	25	127	41	193
Chemiczno-kosmetyczne	14	122	40	176
Drewniane i papiernicze	14	131	17	162
Różne	4	160	13	177
Węgiel	0	68	3	71
Urządzenia domowe	6	39	17	62
Razem	157	2816	221	3194

Źródło: [Skrzywan, 1946, s. 133]

W Krakowie i dystrykcie krakowskim funkcjonowało pod koniec 1943 r. 9550 firm handlowych, które zatrudniały 25763 osoby. Najwięcej przedsiębiorstw prowadziło handel artykułami spożywczymi, na kolejnej pozycji znajdował się handel artykułami wielobranżowymi następnie odzieżą i wyrobami skórzanymi (por. tabela 4).

Tabela4

Struktura gałęziowa handlu detalicznego w Krakowie i dystrykcie krakowskim. Stan na 31.12.1943 r.

Gałąź handlu	Liczba firm	Liczba zatrudnionych
Artykuły spożywcze	5025	11729
Odzieżowe i skórzane	1171	3667
Szkło, ceramika	190	588
Metalowe	390	1455
Chemiczne i drogeryjne	422	1402
Artykuły drewniane i papiernicze	476	1654
Wielobranżowe artykuły	1692	4466
Węgiel i materiały budowlane	184	802

Razem	9550	25763
-------	------	-------

Źródło: [ANKr., IPHKr II 97]

W 1943 r. w Krakowie funkcjonowało 2375 firm handlu detalicznego, co stanowiło 70% ich całkowitej liczby z roku 1941. Spadek liczby tych przedsiębiorstw nastąpił w prawie wszystkich branżach handlowych (z wyjątkiem art. chemicznych i drogeryjnych, wielobranżowych oraz węgla i materiałów budowlanych) por. tabela 5.

Tabela 5

Struktura gałęziowa handlu detalicznego w Krakowie. Stan na 31 12.1943 r.

Gałąź handlu	Liczba firm	Liczba zatrudnionych
artykuły spożywcze	1306	3203
odzieżowe i skórzan	301	1126
artykuły drewniane i papiernicze	164	772
chemiczne i drogeryjne	188	698
artykuły wielobranżowe	204	681
metalowe	97	476
węgiel i materiały budowlane	73	260
szkło, ceramika	42	181
Razem	2375	7397

Źródło: [ANKr., IPHKr II 97]

Struktura firm handlu detalicznego w układzie powiatów dystryktu krakowskiego w 1943 r. wskazuje na przewagę przedsiębiorstw prowadzących obrót artykułami spożywczymi i wielobranżowymi. Wyjątek stanowią tutaj powiat dębicki, gdzie na pierwszym miejscu lokalizował się handel artykułami odzieżowymi i skórzanymi oraz sanocki, miechowski i nowotarski, z dominacją firm wielobranżowych. Wśród firm handlowych w powiatach najsłabiej reprezentowana była branża węgiel i materiały budowlane (od 0,8% ogółu firm handlu detalicznego w powiecie dębickim, krakowskim i krośnieńskim do 2,3% w powiecie tarnowskim) oraz szkło i ceramika (od 1% firm handlowych w powiecie sanockim do 3,6% w powiecie krośnieńskim i 3,8% w powiecie rzeszowskim) (por. tabela 6). Natomiast największą liczebność firmy handlowe wykazywały w Krakowie oraz w powiatach: miechowskim, krakowskim i nowosądeckim. Najmniej tego typu firm funkcjonowało w powiatach: sanockim, nowotarskim i przemyskim (por. tabela 2).

Tabela 6

Liczba przedsiębiorstw handlu detalicznego w powiatach dystryktu krakowskiego w czasie okupacji hitlerowskiej. Stan na 31 12.1943 r.

Gałąź handlu	Powiaty
--------------	---------

	dębicki	jasielski	jarosławski	krakowski	krośniński	miechowski	nowosądecki	nowotarski	przemyski	rzyszowski	sanocki	tarnowski
Artykuły spożywcze	42	338	225	672	163	252	401	44	98	324	63	518
Odzieżowe i skórzane	117	81	76	89	53	118	123	35	40	71	22	45
Szkło, ceramika	13	9	9	15	14	29	10	3	5	20	2	20
Artykuły metalowe	40	33	24	45	21	33	20	9	11	25	9	23
Chemiczne i drogeryjne	21	21	32	18	17	34	23	12	22	14	7	13
Artykuły drewniane i papiernicze	25	38	43	30	21	32	28	14	18	30	7	26
Artykuły Wielobranżowe	18	156	166	84	93	455	147	111	57	31	93	77
Węgiel, materiały budowlane	5	8	6	8	3	20	16	5	5	12	3	17
Razem	660	684	581	964	385	973	768	233	256	527	206	738

Źródło: opracowanie własne na podstawie [ANKr., IPHKr II 97]

W ślad za strukturą branżową firm handlowych w dystrykcie krakowskim szła wielkość zatrudnienia. Branża spożywcza zatrudniała około 46% ogółu osób pracujących w handlu detalicznym, firmy wielobranżowe około 17%, a odzieżowe i skórzane w granicach 14%. Natomiast firmy prowadzące obrót węglem i materiałami budowlanymi dawały zatrudnienie 3% osób pracujących w handlu detalicznym (por. tabela 7).

Tabela 7

Liczba zatrudnionych w handlu detalicznym w powiatach dystryktu krakowskiego w czasie okupacji hitlerowskiej. Stan na 31.12.1943 r.

Gałąź handlu	Powiaty											
	dębicki	jasielski	jarosławski	krakowski	krośniński	miechowski	nowosądecki	nowotarski	przemyski	rzyszowski	sanocki	tarnowski
Artykuły spożywcze	612	903	627	1604	421	617	1087	171	211	797	168	1308
Odzieżowe i skórzane	209	223	272	258	148	313	380	121	103	209	110	195
Szkło, ceramika	18	25	25	36	31	80	36	10	9	63	8	63
Artykuły metalowe	81	119	79	146	62	105	111	41	33	81	32	89
Chemiczne i drogeryjne	32	63	94	47	52	96	78	57	45	41	23	75
Drewniane i papiernicze	44	117	122	76	56	71	94	56	43	98	22	85
Artykuły wielobranżowe	20	396	421	202	228	1188	391	320	119	86	215	199
Węgiel, materiały budowlane	17	42	23	49	29	64	96	34	35	54	26	73
Razem	1033	1888	1663	2418	1027	2536	2273	810	598	1429	604	2087

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [ANKr., IPHKr II 97]

W 1944 r. stosunkowo niewiele (ok. 7%) firm w handlu detalicznym w Krakowie należało do właścicieli niemieckich. W dystrykcie krakowskim wynosiło to około 5% (por. tabela 8).

Tabela 8

Liczba firm w handlu detalicznym w Krakowie i dystrykcie krakowskim według narodowości właścicieli. Stan wg spisu w dniu 30 kwietnia 1944 r.

Powiat	Liczba firm ogółem	Liczba firm według własności	
		niemieckich	innych
Kraków - miasto	2960	209	2751
Kraków - powiat	1083	16	1067
Miechów	934	5	929
Nowy Sącz	783	54	729
Tarnów	745	28	717
Jasło	663	25	638
Dębica	573	26	547
Rzeszów	550	17	533
Jarosław	538	31	507
Przemyśl	246	29	217
Nowy Targ	239	27	212
Krosno	160	16	144
Sanok	199	17	182
Razem	9673	500	9173

Źródło: [ANKr., IPHKr II 99]

Zróżnicowana była liczba ludności przypadająca na firmę handlową w dystrykcie krakowskim, od 108 osób w Krakowie po 1220 osób w powiecie krośnieńskim (por. tabela 9).

Tabela 9

Liczba ludności przypadająca na firmę handlową detaliczną w dystrykcie krakowskim. Stan na 30 kwietnia 1944 r.

Powiat	liczba ludności w tys.	liczba sklepów detalicznych	liczba ludności przypadająca na sklep detaliczny
Kraków - miasto	319	2960	108
Kraków - powiat	417	1083	385
Miechów	342	934	365
Nowy Sącz	278	783	355
Tarnów	303	745	406
Jasło	247	663	373
Dębica	285	573	500
Rzeszów	213	550	386
Jarosław	326	538	606
Przemyśl	217	246	882

Nowy Targ	160	239	669
Krosno	195	160	1220
Sanok	19	199	900

Źródło: [ANKr., IPHKr II 99]

Pod koniec okupacji najwięcej firm zajmujących się handlem hurtowym w dystrykcie krakowskim funkcjonowało w Krakowie, najmniej w powiecie krakowskim (por. tabela 10).

Tabela 10

Firmy handlu hurtowego w dystrykcie krakowskim. Stan na 30 kwietnia 1944 r.

Powiat	liczba firm handlowych hurtowych
Kraków - miasto	358
Kraków - powiat	3
Miechów	14
Nowy Sącz	7
Tarnów	19
Jasło	13
Dębica	25
Rzeszów	10
Jarosław	11
Przemyśl	8
Nowy Targ	5
Krosno	5
Sanok	10

Źródło: [ANKr., IPHKr II 99]

Władze okupacyjne ustaliły, że w każdym powiecie powinna istnieć jedna firma handlu hurtowego, obsługująca w warunkach zbliżonych do monopolu wszystkie firmy detaliczne w okręgu. Właścicielami takich firm mogli być wyłącznie Niemcy [Skrzywan 1946, s. 132]. Również jedynie niemieckie firmy handlowe mogły prowadzić handel zagraniczny.

W handlu wiejskim i małomiasteczkowym popierana była przez władze okupacyjne spółdzielczość spożywców, poddana niemieckiemu kierownictwu i kontroli [Jastrzębowski, 1946, s. 133].

Istotne zmiany własnościowe dokonały się w pierwszych latach okupacji. Pod koniec 1941 r. w Krakowie na 3194 placówki handlowe powierniczych było 221 (głównie pożydowskie), niemieckich 157 (w tym liczne hurtownie) [Chwalba 2002, s. 376-377]. Z czasem handel hurtowy, głównie polski, rozwijał się nielegalnie (często przy pomocy

Niemców). W związku z reglamentacją towarów pojawiały się nadużycia i łapownictwo¹⁵. Akcja redukcji przedsiębiorstw handlowych w latach 1942-43 dotyczyła wyłącznie firm polskich. W 1944 r. prowadzono dalszą likwidację polskich przedsiębiorstw handlowych. Sklepy zamykano a właścicieli wywożono na roboty do Niemiec [Battaglia, 1950, s. 159]. W czerwcu 1944 r. w Krakowie funkcjonowało 2575 przedsiębiorstw handlowych, w dystrykcie zaś 9550 tego rodzaju firm [ANKr., IPHKr. 99].

Okupant zmierzał do uniezależnienia cen na oficjalnym rynku od popytu i podaży towarów oraz ustalenia ich przez czynniki urzędowe. Na wzór Reichskammer für Preisbildung, która w Rzeszy była naczelną władzą w tym zakresie został powołany w GG Urząd Kształtowania Cen [Kłosiński, s. 110-111]. W listopadzie 1939 r. zostały ustanowione ceny normatywne na produkty rolne, utrzymane na poziomie cen z sierpnia 1939 r. W styczniu 1939 r. wydano zarządzenie, które obok kary więzienia wprowadziło karę śmierci za podwyższanie cen normatywnych, ukrywanie towarów w celu wywołania podwyżki cen oraz sprzedaż towarów przez producenta, poza oficjalną drogą handlową. W dniu 12 kwietnia 1940 r. zostało wydane rozporządzenie o kształtowaniu cen w GG [Dziennik Rozporządzeń, 1940]. Oficjalne ceny detaliczne produktów spożywczych zostały podwyższone o 60% w stosunku do cen z sierpnia 1939 r. Następne rozporządzenie w sprawie kształtowania cen za surowce, towary włókiennicze i inne zostało wydane 15 kwietnia 1942 r.¹⁶ Według tego rozporządzenia marże w hurcie dla przedsiębiorstw handlu detalicznego nie mogły przekraczać 15% od ceny nabycia towarów. Za nieprzestrzeganie tego rozporządzenia przewidziane były sankcje karne. Oficjalne ceny towarów były wielokrotnie niższe od cen na rynku nielegalnym, ponadto zarówno jedne jak i drugie wykazywały stałą tendencję wzrostową. Szczególnie duża wyżka cen nastąpiła w lipcu 1944 r. [Skalniak 1979, s. 16-18].

Do sektora handlu zaliczano również przemysł gastronomiczny. Ten dział gospodarki w Krakowie w okresie okupacji obejmował około 360 firm zatrudniających 3000 pracowników [Filippi, 1949-1957, s. 135]. W dziale gastronomicznym, po usunięciu licznie reprezentowanych właścicieli żydowskich uporządkowano przemysł restauracyjny. Powstało szereg przedsiębiorstw gastronomicznych wyłącznie niemieckich, względnie firm żydowskich i polskich przejętych przez Niemców. W większych ośrodkach coraz więcej firm

¹⁵ Najważniejsze pole do korupcji stwarzała dwoistość rynku towarów objętych reglamentacją lub monopolem tj. wszystkich ważniejszych artykułów rolnych, żelaza, stali, metali kolorowych, wyrobów włókienniczych, węgla, koksu, artykułów chemicznych, skór, produktów naftowych, alkoholu, wyrobów tytoniowych, materiałów budowlanych i wielu innych. Ceny artykułów przemysłowych na rynku oficjalnym były w 1942 roku około 20 razy a spożywczych ok. 40-50 razy niższe niż na rynku wolnym. Oba rynki, oficjalny i nieoficjalny zazębiały się w działalności gospodarczej jednostek, przedsiębiorstw i instytucji [Jastrzębowski, 1946, s. 223-227]; [Skalniak, 1966, s. 138].

¹⁶ Zarządzenie to obowiązywało od 15 maja 1942 r.

otrzymywało napis „nür für Deutsche” [Battaglia 1950, s. 177]. Lokalną organizacją branży gastronomicznej zrzeszającą restauratorów było Stowarzyszenie Przemysłowe Restauratorów i Pokrewnych Zawodów w Krakowie. Stowarzyszenie to powstało jeszcze przed wojną. W 1940 r. liczyło ono 420 członków [Przegląd Gospodarki, 1940, s. 18]. W czasie okupacji celem zrzeszenia było reprezentowanie jego członków wobec władz niemieckich.

W 1943 r. w dystrykcie krakowskim funkcjonowało ogółem około 1900 różnego rodzaju przedsiębiorstw gastronomicznych (szynki, restauracje, stołówki, kawiarnie, herbaciarnie), bez instytucji takich jak kasyna, kantyny, kuchnie zakładowe itd., których było około 600 [ANKr, IPHKr., II 97]. Przedsiębiorstwa gastronomiczne posiadały ogółem 115750 miejsc siedzących. Z tego najwięcej oferowały firmy w Krakowie (por. tabela 11).

Tabela 11

Liczba miejsc siedzących w obiektach gastronomicznych w Krakowie i dystrykcie krakowskim w 1943 r.

Powiat	Liczba miejsc siedzących w obiektach gastronomicznych	
	restauracje niemieckie	restauracje mieszane i polskie
Kraków - miasto	10790	14858
Kraków - powiat	434	13609
Dębica	1020	5164
Jarosław	640	8650
Jasło	180	6035
Krosno	370	3996
Miechów	60	4150
Nowy Targ	3718	7676
Nowy Sącz	2918	7528
Przemyśl	1220	2653
Rzeszów	1500	4516
Sanok	250	3466
Tarnów	900	9449
Razem	24000	91750

Źródło: [ANKr., IPHKr II 97]

Wysoka liczba miejsc w lokalach gastronomicznych w Krakowie przeznaczonych wyłącznie dla Niemców wynikała m.in. z dynamicznie rosnącej tutaj w okresie okupacji liczby ludności niemieckiej. Przed wojną w Krakowie i na terytorium późniejszego dystryktu krakowskiego mieszkało około 4,2 tys. osób narodowości niemieckiej. Natomiast wiosną 1944 r. w Krakowie było już ok. 30 tys. ludności niemieckiej, ponadto stacjonowało ok. 4 tys. niemieckich policjantów i 6-8 tys. wojskowych [Chwałba 2002, s. 37]. W stolicy GG obok wykwintnych restauracji i kawiarni funkcjonowały różne tanie, podrzędne lokale

gastronomiczne [Chwalba, 2002, s. 413-415]. Właściciele najlepszych, ekskluzywnych restauracji dbali zarówno o wystrój i też o bufet.

4. Handel nieoficjalny w Krakowie i dystrykcie krakowskim

Handel legalny pozwalał w znikomym stopniu na zaspokojenie potrzeb ludności, a przez system niskich sztywnych cen artykułów roślinnych i zwierzęcych nie stwarzał warunków dla rozwoju produkcji rolnej. Dlatego też obok rynku oficjalnego rozwinął się nielegalny. W czerwcu 1943 r. Wydział ds. Kształtowania Cen szacował, że pokrywa on przynajmniej jedną trzecią całego zapotrzebowania, a w miastach nawet ponad połowę. Zaś Rada Główna Opiekuńcza oceniała, że nawet trzy czwarte zaopatrzenia w produkty żywnościowe pochodzi z handlu czarnorynkowego [Schwaneberg, 2009, s. 148]. Podczas gdy oficjalna gospodarka wojenna była trzymana w ryzach przez ustalone ceny maksymalne, nielegalny rynek charakteryzował się bardzo dużym i stałym wzrostem cen [Schwaneberg, 2009, s. 146]. Niewystarczająca podaż artykułów, szczególnie żywnościowych oraz mało elastyczny popyt powodowały ten znaczący wzrost cen [Skalniak, 1966, s. 132]. Towary na rynku nielegalnym pochodziły z zasobów ukrywanych przed okupantem lub też ze źródeł pozostających w bezpośredniej dyspozycji władz okupacyjnych, które trafiały do sprzedaży w drodze przekupstwa.

Dużym dostawcą masy towarowej do handlu nielegalnego było rolnictwo. Dla tego sektora gospodarki zbyt produktów na wolnym rynku był ekonomiczną koniecznością [Sikorski 1971, s. 62]. Nielegalnie trafiały również do obrotu wyroby rzemiosła i drobnego przemysłu. Ojcami handlu nielegalnego i wielkimi dostawcami towarów na ten rynek byli sami okupanci. Od Niemców można było nabyć prawie wszystko i to w dużych ilościach. Obroty i wymiana towarów na rynku zorganizowanym słabła, a transakcje przenosiły się ze sklepów do mieszkań, bram, „na tandetę”. Rynek nielegalny rozmiarami obrotów przewyższał znacząco rynek oficjalny. Na tym rynku charakterystyczna była duża liczba działających tam pośredników. Artykuły dostarczane były w małych ilościach z przeznaczeniem dla indywidualnych odbiorców. Czarny rynek działał zwykle w kierunku przeciwnym niż dążenia administracji. Różnorodne były też metody jego zwalczania przez okupanta. Władze policyjne niejednokrotnie konfiskowały towary, lecz pomimo różnorodności stosowanych opresji handel ten przybierał coraz bardziej jawny charakter [Skalniak 1979, s. 14]. Władze niemieckie w pewnym stopniu tolerowały tę formę zaopatrzenia ludności, a stałe represje były z jednej strony demonstracją siły wobec ludności z drugiej okazją do brania łapówek, a samo konfiskowanie towarów stanowiło wydajne źródło

dochodów [Jastrzębowski, 1946, s. 361-362]. Należy również zaznaczyć, że do roku 1942 armia niemiecka uzupełniała przydziały żywności zakupami na rynku nielegalnym po obowiązujących tam cenach. Naczelne dowództwo niemieckich sił zbrojnych wydało wyraźny zakaz dokonywania takich zakupów [Skalniak, 1979, s. 15]. Na temat czarnego rynku toczyła się dyskusja pomiędzy administracją cywilną Generalnego Gubernatorstwa a głównymi ekspertami Rzeszy. Administracja ta przyjęła, że dopóki oficjalnie regulowany rynek nie funkcjonuje w taki sposób, aby legalnie umożliwić ludności utrzymanie minimalnego standardu życia, dotąd nie jest możliwa całkowita likwidacja czarnego rynku. Od 1942 r. władze GG broniły go i twierdziły, że spełnia ważne uzupełniające funkcje w oficjalnej gospodarce [Schwaneberg, 2009, s. 149].

5. Podsumowanie

Po zajęciu ziem polskich przez wojska niemieckie z części okupowanego terytorium utworzono Generalne Gubernatorstwo, którego stolicą i siedzibą „rządu” był Kraków. Władze okupacyjne przejęły część majątku, zwłaszcza żydowskiego, w tym wiele przedsiębiorstw handlowych. W handlu hurtowym w okresie okupacji dominowała w dystrykcie krakowskim własność niemiecka, zaś w detalicznym polska. Pod względem struktury branżowej w handlu detalicznym najliczniej reprezentowane były sklepy spożywcze lub wielobranżowe. Wynikało to z faktu, że funkcjonowały głównie te, które zajmowały się sprzedażą towarów reglamentowanych. Z powodu niedostatecznej podaży towarów legalnych dużą rolę odgrywał czarny rynek realizowany przez Polaków, często przy pomocy Niemców. Handel nielegalny, prowadzony poza oficjalnymi sklepami, stanowił ważne źródło zaopatrzenia mieszkańców w potrzebne produkty. Umożliwiał społeczeństwu polskiemu przetrwanie, ratując przed głodem. Niewystarczająca podaż artykułów, szczególnie żywnościowych, powodowała ogromny wzrost cen. Przy praktycznie zamrożonych płacach przedwojennych, wzrosły one na wolnym rynku niekiedy kilkudziesięciokrotnie.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Narodowe w Krakowie (ANKr.):

Battaglia R., *Dzieje gospodarcze okręgu krakowskiej Izby Przemysłowo-Handlowej*, Kraków 1950 (maszynopis), ANKr., IPHK 29,

- ANKr., IPHKr II 1, Grupa Główna „Gospodarka i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie. Protokoły posiedzeń Zarządu, 1939 r., X-XI.
- ANKr., IPHKr II 2, Grupa Główna „Gospodarka i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie. Korespondencja z pierwszych miesięcy okupacji, 1939 r., IX-XI.
- ANKr., IPHKr 4, Grupa Główna „Gospodarka i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie. Materiały przeznaczone dla władz okupacyjnych o stanie przemysłu i handlu, 1939 r., IX-XI.
- ANKr., IPHKr II 7, Grupa Główna „Gospodarka i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie. Zestawienia kandydatów a/ do prowadzenia przedsiębiorstw, b/ do objęcia stanowiska powierników.
- ANKr., IPHKr II 97, Grupa Główna „Gospodarka i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie. Materiały zgromadzone do wydawnictwa, 1943-1944 r.
- ANKr., IPHKr II 98, Grupa Główna „Gospodarka i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie. Materiały zgromadzone do wydawnictwa, 1943-1944 r.
- ANKr. IPHKr II 99. Grupa Główna Gospodarka Przemysłowa i Ruch, w Izbie okręgowej dla gospodarki ogólnej w Krakowie. Materiały zgromadzone do wydawnictwa” Monographie der wirtschaftlichen Struktur des Distriktes Krakau” 1943-1944.

Czasopisma

Dziennik Rozporządzeń GG 1940, I.

Przegląd Gospodarki Społecznej. Organ Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie , R. 1:1940.

Opracowania

- Chwalba A. [2002], *Kraków w latach 1939-1945, Dzieje Krakowa*, t. 5, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Filippi T. [1949-1957] *Życie gospodarcze*, [w:] *Kraków w latach okupacji 1939-1945. Studia i materiały*, „Rocznik Krakowski”, t. 31.
- Gawryszewski A. [2005], *Ludność Polski w XX wieku*, Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Warszawa.
- Głowiński T. [2012], *Feliks Młynarski 1884-1972*, GAJT, Wrocław
- Jastrzębowski W. [1946], *Gospodarka niemiecka w Polsce: 1939-1944*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik” Warszawa.
- Kłosiński T.[1947], *Polityka przemysłowa okupanta w Generalnym Gubernatorstwie, Badania nad Okupacją Niemiecką w Polsce*, t. 2, z. 1, Poznań.
- Kłusek M. [2013], Państwowy Bank Rolny w latach 1919-1949, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa.
- Loose I.[2007], *Kredite für NS-Verbrecher. Die deutsche Kreditinstitute in Polen und die Ausraubung der polnischen und jüdischen Bevölkerung 1939-1945*, Institut für Zeitgeschichte, München.

- Loose I. [2014], *Aspekty ekonomiczno-prawne niemieckiej polityki okupacyjnej i rola banków oraz innych firm niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945*, [w:] *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939-1950*, pod red. Jana Grabowskiego i Dariusza Libionki, Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa.
- Löw A., Roth M. [2014], *Krakowscy Żydzi pod okupacją niemiecką 1939-1945*, przeł. E. Kowynia, TAIWPN Universitas, Kraków.
- Łuczak C.[1979], *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań.
- Piotrowski S. [1956], *Dziennik Hansa Franka*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa.
- Pospieszalski K. M. [1958], *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce*, cz. 2: *Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy*, Poznań.
- Rączy E. [2014], *Zagłada Żydów w dystrykcie krakowskim w latach 1939-1945*, Uniwersytet Rzeszowski, Instytut Pamięci Narodowej, Rzeszów.
- Schwaneberg S.[2009], *Eksploatacja gospodarcza Generalnego Gubernatorstwa przez Rzeszę Niemiecką w latach 1939-1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1 (14).
- Sikorski B. [1971], *Handel Warszawy okupacyjnej*, [w:] *Warszawa lat wojny i okupacji 1939-1944*, Studia Warszawskie, t.7, Warszawa.
- Skalniak F.[1966], *Bank emisyjny w Polsce 1939-1945*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Skalniak F.[1976], *Polityka pieniężna i budżetowa tzw. Generalnego Gubernatorstwa narzędziem finansowania potrzeb III Rzeszy*, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Warszawa
- Skalniak F.[1979], *Stopa życiowa społeczeństwa polskiego w okresie okupacji na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa.
- Skrzywan W. [1946], *Uwagi o gospodarczych dziejach Krakowa w czasie okupacji*, [w:] *Kraków pod rządami wroga*, red. J. Dąbrowski, Biblioteka Krakowska 104, Kraków.
- Spis zakładów działalności gospodarczej w b. Generalnym Gubernatorstwie 1941 r.*[1969], Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.